

kladně. Na rozdíl od něj bychom Hobbese ani Rousseaua mezi liberály asi nezařadili, Durkheim nicméně v *Lekcích sociologie* poukazuje na to, že s nimi v otázce po funkci státu sdílí „individualistické řešení“.⁴⁷ I u nich je stát vázán na existenční potřeby společnosti, můžeme-li se tak vyjádřit. Pokud je totiž jeho posláním ochrana jednotlivce před důsledky života ve společnosti druhých, pak lze také říci, že jím je ochrana společného života, neboli garance *společnosti* v tom pojetí, které jsme již dříve s Durkheimem nazvali *individualistickým*. Toto pojetí je ale podle Durkheima chybné,⁴⁸ a tak se každá teorie státu, která je s ním svázána, jakoby ulamuje u svého kořene. Proti těmto teoriím Durkheim společnost od státu osvobozuje,⁴⁹ což ale také znamená, že osvobozuje stát od společnosti, kterému tak bude moci být svěřena jiná než ručitelská úloha.

Jan Maršálek vystudoval obor sociologie na FSV UK a obor politická studia na EHESS v Paříži. Nyní je doktorandem na FSV UK a na Université de Franche-Comté (Laboratoire de recherches philosophiques sur les sciences de l'action), zabývá se dějinami sociálního myšlení, připravuje disertaci o vztahu mezi teoriemi společenské smlouvy a sociologií v Anglii a ve Francii 19. století.

⁴⁷ Srov. DURKHEIM, *Leçons de sociologie*, s. 88-90. Hobbesovo přiřazení k tomuto „individualistickému řešení“ je vzhledem k absolutismu suveréna, k němuž ve své teorii dospívá, ambivalentní. „Je Hobbes individualista nebo holista? Ani jedno, ani druhé. Naše rozlišení se před ním rozpadá...“ píše tak např. Louis Dumont (*Essais sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne*. Paris: Éditions du Seuil 1983, s. 93).

⁴⁸ Mezi jednotlivcem a společností podle Durkheima není diskontinuita, sociální život je přirozeným v tom smyslu, že pochází z „kolektivního bytí“, které má „povahu (přirozenost) *sui generis*“. Viz DURKHEIM, *Les règles de la méthode sociologique*, s. 122.

⁴⁹ „Sociální život je ve skutečnosti všude tam, kde je normální, spontánní. A pokud normální není, nemůže trvat.“ DURKHEIM, *De la division du travail social*, s. 180.

DILEMA SCHÉMATU A SKUTEČNOSTI V SOCIOLOGICKÉ TEORII

Jan Balon*

The Dilemma of Scheme and Reality in Sociological Theory

Abstract

The idea of conceptual scheme is clearly present in the classical and modern sociological theory. However, contemporary sociological thinking is highly critical of it and in its radical versions this idea is dismissed altogether. This article traces various historically formed insights into the nature of concept formation in sociology and tries to demonstrate that without the attempts at creating a coherent conceptual scheme, sociology would be deprived of any possibility to push through a specifically sociological perspective on the social world. Talcott Parsons' conceptual level of theory is examined in detail and taken as an example of a viable theoretical approach based on the transformation of sociological concepts. The account of the sociological dilemma of scheme and reality is brought together with Donald Davidson's argument against the dogma of scheme and reality. The idea of a conceptual scheme has been discredited in contemporary thinking together with the idea and the project of (grand) general theory of society. It is argued that from the generalizing critique of the idea of general theory it does not follow that sociology does not need sound concepts. If it were so then no sociological knowledge that would not refer only to itself would be possible.

* Kontakt na autora: Jan Balon, Filosofický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1 (janbalon@seznam.cz). Tato stať vznikla v rámci výzkumného záměru MSM0021620841. Pracovní tým *Civilizační pokrok nebo krize kultury a morálky*.

Keywords: *scheme; reality; theory; conceptual scheme; adequacy*

Retrospektivně vzato jsou dějiny sociologie plné notoricky neúspěšných pokusů o vytvoření oborově sdíleného a soudržného pojmového schématu, jehož prostřednictvím by bylo možné vztahovat se k jevům, jež by byly – opět konsensuálně – považovány za vlastní předmět sociologického zájmu. Myšlenka takového schématu je zcela zřetelně přítomná v klasické i moderní sociologické teorii. Současná sociologická teorie je k ní naopak kritická, v radikálnějších verzích ji přímo odmítá a považuje ji nikoli za cíl teoretického úsilí, nýbrž za slepý konec utlačivých racionalistických předpokladů.¹ I vzhledem k současné diskreditaci souhrnných pojmových schémat (a také díky časovému a problémovému odstupu) dnes vidíme, nakolik formativní byla tato samotná myšlenka pro klasické i moderní sociology. Můžeme mluvit o pojmovém profilu klasické i moderní sociologické teorie, o zakládající roli myšlenky pojmového schématu pro samotný koncept teorie společnosti, jež byla v rámci sociologie hybatelem i cílem teoretické činnosti jako takové.

Sociologická teorie, a zejména teorie obecná, nebyla bez ideje pojmového schématu myslitelná, sociologické pojmy byly vytvářeny, uspořádávány a sdružovány s ohledem na jejich logickou soudržnost uvnitř rozpínavého syntetického schématu, jehož adekvátnost byla znovu a znovu prověřována. Přestože se počet užívaných pojmů zvyšoval a stupňoval se i nesoulad v otázce jejich přesného vymezení, stále ještě existovala poměrně široká shoda v otázce, jaké pojmy jsou pro sociologii jako takovou klíčové. Jak to v padesátých letech minulého století vyjádřil Nicholas S. Timascheff, jenž prozkoumal tehdy užívané základní pojmy a jejich

¹ Srv. např. Ali RATTANSI, „Western Racisms, Ethnicities and Identities in a Post-Modern Frame“. In Ali RATTANSI – Sallie WESTWOOD (eds.), *Racism, Modernity and Identity on the Western Front*. Cambridge: Polity 1994, s. 34. Rattansi zde mluví o „přeludu koherence“, jež se sebou nese každá „redukce na teoretický řád“.

definice, přes terminologické rozdíly „neexistují žádné substantivní a nepřekonatelé překážky, jež by bránily sjednocení.“² A to analyzoval práce tak „nesouladných“ autorů, jako byli MacIver, Lundberg, Ogburn, Homans, Malinowski, Sorokin či Parsons. Teorie se opírala o pojmy, o možnost ustavit přehledné vztahy mezi nimi; rozpracovávala historicky zformované pojmové schéma a opakovaně řešila problém vztahu (korespondence/nekorespondence) pojmů a reality. Pojmová analýza byla nezpochybňovaným předpokladem vědecké práce, a to nejen v prostoru zájmů sociologické teorie.

Adekvátnost sociologických teorií byla v klasické a moderní sociologii posuzována z hlediska logické soudržnosti a uspořádanosti užívaných pojmů. Sociologická teorie pracovala s mnoha pojmy, jež se pokoušela systematicky provázat a založit na nich teorii společnosti. Velká část její produkce před takzvaným „postmoderním obratem“, který souhrnné pojmy odmítl, přitom vycházela z předpokladu: podaří-li se nám uspořádat a udržet pohromadě pojmy, jimiž zachycujeme sociální jevy, podaří se nám uspořádat a udržet pohromadě i společnost. Pregnantně vyjádřeno, bez pokusů o uspořádání pojmů by nebyla společnost, tedy přinejmenším společnost v té podobě, v jaké ji pojmují teoretici a bez prepisů významů pojmů by nebyly dějiny sociologie. Myšlenka pojmového schématu byla vyjádřením představy, že lze sjednotit do jednoho souhrnného rámce rozcházející se teoretické a konceptuální přístupy. V jejím samotném základu přitom leží předpoklad, že je možné systematicky provázat sumu pojmů, jež se historicky v prostoru sociologické teorie nahromadily, protřídit je, ohraničit a vymežit, které z nich do tohoto prostoru patří a které nikoli.

Specificky sociologické dilema schématu a skutečnosti vyplývá především z nahlédnutí, jež detailně rozvedl Alfred Schütz, podle něhož „svět přírody, tak jak je zkoumán přírodními vědci, pro molekuly, atomy a elektrony nic „neznamená“. Avšak pozorovací pole sociálního vědce,

² Nicholas S. TIMASHEFF, „The Basic Concepts of Sociology“. *The American Journal of Sociology*, roč. 58., 1952, č. 2, s. 186.

jmenovitě sociální realita, má specifický význam a relevantní strukturu pro žijící, jednající a myslící lidské bytosti.³ Metodologický význam této specifčnosti sociologické perspektivy je, jak to formuluje Piotr Sztompka, „zřetelný v *jakémkoli* sociologickém zkoumání, jež se – nutně – vztahuje ke smysluplnému světu, již před-konstituovanému, před-strukturovanému, před-artikulovanému, před-interpretovanému svými účastníky. Sociolog je nucen uspořádat to, co je již uspořádáno, mapovat to, co je již zmapováno, interpretovat, co je již zinterpretováno.“⁴ Vytváření teorií na pojmech takového světa tudíž nutně do hry přivádí další dilema: sociolog má být současně účastníkem sociálního dění i jeho co možná nejdistančovanějším pozorovatelem, přičemž opakované pokusy sociologa vyvázat z jeho pozorovatelské role a ponechat mu pouze roli jakéhosi kreativního a imaginativního zúčastněného komentátora sociálního života nespoutaného žádnými racionalistickými předpisy vedou spíše k celkovému vyprázdnění specificky sociologického pohledu než k jeho posílení.

³ Alfred SCHÜTZ, *On Phenomenology and Social Relations*. Chicago: University of Chicago Press 1975, s. 272–273. Schützovo nahlédnutí bylo následně rozpracováno Antony Giddensem v jeho známém konceptu „dvojí hermeneutiky“: „Sociologie se však, na rozdíl od přírodní vědy, zabývá předinterpretovaným světem, v němž je vytváření a reprodukování významových rámců samotnou podmínkou toho, co se snaží analyzovat, totiž lidských sociálních postojů: proto je v sociálních vědách hermeneutika zdvojena [...], sociální vědec jakožto pozorovatel musí být především schopen porozumět těmto laickým konceptům, totiž hermeneuticky proniknout do formy života, jehož prvky chce analyzovat či vysvětlovat.“ Antony GIDDENS, *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociologies*. London: Hutchinson 1976, s. 158. Podobný výklad pak podal i Jürgen Habermas: „Sociálněvědní interpret se sám musí v roli přinejmenším faktického účastníka zaměřovat na *tytéž* nároky na platnost, na něž se zaměřují i ti, kteří jsou bezprostředně zainteresováni. [...] Tematizováním toho, co zúčastnění pouze předpokládají, a převzetím reflexivního přístupu k interpretandu se sám nestaví *mimo* zkoumanou komunikaci, prohlubuje a radikalizuje ji způsobem, který je v principu přístupný všem zúčastněným.“ Jürgen HABERMAS, *The Theory of Communicative Action, Volume I: Reason and the Rationalisation of Society*. London: Heinemann 1984, s. 130.

⁴ Piotr SZTOMPKA, „Conceptual Frameworks in Comparative Inquiry: Divergent or Convergent“. *International Sociology*, roč. 3, 1988, č. 3, s. 208.

Omezujících důsledků plynoucích z dilematu účastník/pozorovatel pro samotné řešení dilematu schématu a skutečnosti, jež bylo jeho hlavním zájmem, si byl velice dobře vědom Talcott Parsons:⁵

Výsledky analýzy lidského chování z objektivního hlediska (tedy z hlediska vnějšího pozorovatele) a z hlediska subjektivního (tedy z hlediska osoby, o níž předpokládáme, že sama jedná) by se měly shodovat, avšak tato skutečnost není žádným důvodem pro to, aby tato dvě hlediska přestala být zřetelně oddělena. Pouze na tomto základě máme nějakou naději, že se dobereme uspokojivého řešení jejich vztahů.⁶

V úvodu své *Struktury sociálního jednání* pak přímo říká, že „objektivním hlediskem“ bude mít vždy na mysli „hledisko vědeckého pozorovatele jednání“ a „subjektivním hlediskem“ – „hledisko aktéra.“⁷ To bylo pro Parsonse základním předpokladem zajištění konceptuální roviny jeho teorie.⁸ Teoretický vývoj řešení problému, v jeho případě zejména

⁵ Pro detailnější rozbor srv. Jan BALON, *Sociologická teorie: Příběh krize a fragmentace – projekt obnovy a rekonstrukce*. Praha: SLON 2007, s. 59–80.

⁶ Talcott PARSONS, „The Place of Ultimate Values in Sociological Theory“. *International Journal of Ethics*, roč. 45, 1935, č. 3, s. 283.

⁷ Talcott PARSONS, *The Structure of Social Action*. New York: McGraw-Hill 1937, s. 46.

⁸ Souhrnným cílem Parsonsova teoretického projektu pak bylo, jak to důkladně doložil Hans P. Adriaansens, zajištění souladu a shody ve čtyřech rovinách teorie: *substantivní* (konstrukce substantivních nebo empirických propozic: každá substantivní propozice předpokládá jazyk, v němž ji lze formulovat), *konceptuální* (jazyk, v němž lze tyto propozice formulovat), *metodologické* (filozofické pohledy na sociální jednání, jež ústí ve specifické přístupy k otázce jednání a společnosti) a *epistemologické* (povaha vědecké teorie jako takové; vztah mezi pojmy [nebo teorií] a realitou, povaha pojmů a principy jejich konceptualizace). Parsonsovým cílem zcela zřetelně je zajistit svou obecnou teorii jednání ve všech čtyřech uvedených rovinách. Pro souhrn viz Hans P. ADRIAANSENS, „The Conceptual Dilemma: Towards a Better Understanding of the Development in Parsonian Action-Theory“. *British Journal of Sociology*, roč. 30, 1979, č. 1, s. 7–8. Srv. též Hans P. ADRIAANSENS, *Talcott Parsons and the Conceptual Dilemma*. London: Routledge & Kegan Paul 1980.

problémů jednání a struktury, spočíval především v transformaci pojmů. Ve *Struktuře sociálního jednání* je identifikovaná *konvergence* klasických (pozitivistických a idealistických) přístupů ke společnému problému (voluntarismu jednání) v první řadě problémem *divergence* kategorií.

Byla-li cílem jejich syntéza v překlenujícím pojmovém rámci, otázka, jak to vyjadřuje John Holmwood, s níž se musí každý zastánce syntézy protikladných přístupů vyrovnat, zní: „Je-li možné každý postoj rozvinout separátně, co určuje jejich vzájemnou nutnost? [...] Proč by tyto dva přístupy měly být propojeny? Jak mohou být propojeny, jestliže se jejich kategorie navzájem vylučují?“⁹ Parsons dává jasnou odpověď: terminologie analyzovaných autorů se nerozchází do té míry, aby mezi nimi nebylo možné identifikovat příbuznosti a často jsou to pouze různá označení téže věci: například to, co Pareto nazývá „logický“, Weber nazývá „racionální“. Ještě důležitější je skutečnost, že

tento zobecněný systém teoretických kategorií společný zde pojednávaným autorům je, přistupujeme-li k němu jako k celkovému systému, *novým* rozvinutím teorie a není jednoduše převzat z tradic, na nichž oni staví. [...] Především neobsahuje toliko prvky společné všem předchozím tradicím. [...] Celková struktura není v jistém podstatném smyslu slučitelná s žádným z těchto starších systémů.¹⁰

Struktura sociálního jednání klasické sociologické pojmy „proměňuje k nepoznání“. Kategorie jako „ekonomická racionalita“ nebo „hodnotová integrace“, jež byly pro jednotlivé tradice klíčové a „zakládající“, jsou v novém „zobecněném“ systému identifikovány nikoli jako divergentní kategorie, nýbrž jako souvztažné prvky. Parsons zde chce vybudovat teoretický systém a rozvrhnout obecné schéma kategorií, jež umožní plynulou

⁹ John HOLMWOOD, *Founding Sociology: Talcott Parsons and the Idea of General Theory*. New York: Longman 1996, s. 36.

¹⁰ PARSONS, *The Structure of Social Action*, s. 720.

formulaci analytické teorie jednání, a to prostřednictvím transformace kategorií (eliminací reziduálních kategorií a rozvinutím kategorií pozitivních) a konstrukce systému logicky souvztažných pojmů. Sociologická teorie (jednání) má dostat podobu systematicky vybudovaného pojmového schématu, má být obecná a nadřazená konkrétním zkoumáním.¹¹ Historická proměnlivost teorií a pojmů nás přitom nutí ke kvalitativní proměně teoretických a pojmových struktur, k jejich přeuspořádání do nových vztahů. („Teoretické systémy se mění. Nejde tu jen o kvantitativní akumulaci, faktického vědění, nýbrž i o kvalitativní změnu ve struktuře teoretických systémů.“)¹² V nejširším vymezení je teorie pro Parsonse systém pojmů. Adekvátnost teoretického přístupu se nám proto vyjevuje z hlediska naší schopnosti tento systém udržet pohromadě, vyrovnat se s jeho možnými rozpory a logicky jej uzavřít.

Pojmové schéma, respektive referenční rámec jednání, tudíž není, jak to Parsons na několika místech *Struktury sociálního jednání* výslovně uvádí, fenoménem v empirickém smyslu. „Je to nezbytný logický rámec, v němž fenomény jednání popisujeme a přemýšlíme o nich.“¹³ Rovněž funkcionální analýza *Sociálního systému* vznáší podobný nárok a směřuje k podobnému cíli. *Sociální systém* je

zamýšlen jako teoretická práce v přísném slova smyslu. Jeho bezprostředním zájmem nebude ani empirické zobecnění jako takové, ani metodologie. [...] Hodnota zde předkládaného konceptuálního schématu bude přirozeně nakonec podrobena zkoušce z hlediska jeho užitečnosti pro empirický výzkum. Není to však pokus před-

¹¹ Jak to Parsons přímo formuluje: „Můžeme říci, že referenční rámec jednání bude tudíž mít, jak to mnozí ve stopách Husserla nazývají, ‚fenomenologický status‘. Neobsahuje žádná konkrétní data, jež by nebylo možné ‚odmyslet‘, jež by podléhala změně. Není to fenomén v empirickém smyslu. Je to nezbytný logický rámec, v němž fenomény jednání popisujeme a přemýšlíme o nich.“ PARSONS, *The Structure of Social Action*, s. 733.

¹² *Ibid.*, s. 19.

¹³ *Ibid.*, s. 733.

ložit systematický výklad našeho empirického vědění. [...] Důraz je položen na teoretické schéma. Systematické pojednání jeho empirických užití bude muset být provedeno odděleně.¹⁴

A v závěrečném shrnutí svého záměru Parsons dodává:

Tato kniha je jednoznačně zamýšlena coby pojednání o *systematické* teorii. Není to pokus formulovat teorii nějakého jednotlivého konkrétního fenoménu, nýbrž pokus prezentovat logicky artikulované konceptuální schéma. [...] Sociální systémy jsou empirické systémy, avšak takovéto empirické systémy jsou tříděny dohromady a podrobovány jednotné analytické proceduře v rámci explicitně vymezeného referenčního rámce na základě jejich relevance k určitému artikulovanému konceptuálnímu schématu.¹⁵

Pojmy jako rovnováha, integrace, hodnotový konsensus či normativní orientace jsou spíše referenčními body analýzy, než by konkrétně zachycovaly, vysvětlovaly nebo popisovaly partikulární jevy či události. Samy o sobě nikde v realitě nejsou.¹⁶ Parsonsovo řešení dilematu (pojmového) schématu a skutečnosti v sobě obsahovalo zřetelné poučení se Weberovým výkladem tvorby pojmů v sociálních vědách, třebaže Parsons sám má často sklon směřovat Weberovy mnohdy sebezpochybnující metodologické předpoklady k jistějším základům sociologického myšlení. Odmítá Weberův názor, že pojmy jsou pouze „užitečné fikce“ a věří, že Weberova představa, podle níž „vědecké pojmy nejsou odrazy reality, je přehnaná a je

příliš reflexivní reakcí proti [...] empirismu.“¹⁷ Jeho představa teoretické práce jako úsilí o proměnu pojmů, teoretických a konceptuálních schémat je však zřetelně inspirována a v souladu s Weberovým pojetím vědy jako „rekonceptualizace empirické skutečnosti“ i s jeho představou možnosti pokroku ve vědě.

Jak to v koncentrované podobě vyjádřil Weber ve svém slavném textu o „Objektivitě“:

Pojmový aparát, který minulost rozvinula myšlenkovým zpracováním, což však popravdě znamená: myšlenkovým *přetvořením* bezprostředně dané skutečnosti a uspořádáním v oněch pojmech, které odpovídaly stavu jejího poznání i zaměření jejího zájmu, je ve stálém sporu s tím, co novým poznáním ze skutečnosti můžeme a *chceme* získat. V tomto boji se uskutečňuje pokrok kulturněvědní práce. Jejím výsledkem je proces neustálého přetváření těch pojmů, jimiž se skutečnost pokoušíme uchopovat. Dějiny věd o sociálním životě proto jsou a zůstanou neustálým střídáním mezi pokusem o myšlenkové uspořádání o myšlenkové uspořádání faktů prostřednictvím pojmotvorby – mezi rozkladem takto získaných myšlenkových obrazů rozšířením a posunem vědeckého horizontu – a mezi tvorbou nových pojmů na takto změněném základě. Tím se vůbec neříká, že vytvářet pojmové systémy by bylo *vůbec* pochybné [...], nýbrž vyjadřuje se tím *ta* okolnost, že ve vědách o lidské kultuře je tvoření pojmů závislé na postavení problémů, a že toto se mění se samotným obsahem kultury. Pomíjivost každé obdobné syntézy ve vědách o kultuře s sebou nese už vztah pojmu a toho, co je pojato. Hodnota pokusů o velké pojmové konstrukce byla v oblasti naší vědy zpravidla

¹⁴ PARSONS, *The Social System*, London: Routledge and Kegan Paul 1967 (1951), s. 3.

¹⁵ *Ibid.*, s. 536.

¹⁶ Srv. Randall COLLINS, „Jeffrey Alexander and the Search for Multi-Dimensional Theory“. *Theory and Society*, roč. 14, 1985, č. 6, s. 886.

¹⁷ Srv. Jeffrey C. ALEXANDER, *Theoretical Logic in Sociology: The Modern Reconstruction of Classical Thought: Talcott Parsons*. Berkeley: University of California Press 1983, s. 10.

v tom, že odhalovaly *meze* významu právě onoho hlediska, které měly v základech. Nejzávažnější pokrok na poli sociálních věd je věcně spjat s posunem praktických problémů kultury a bere na sebe *formu* kritiky pojmotvorby.¹⁸

Dilema schématu a skutečnosti nebo, jak to formuluje Weber, „vztah pojmu a toho, co je pojato,“ lze, jak jsme viděli u Schütze, do značné míry rozpustit v případě přírodních objektů, jež jsou indiferentní ve vztahu k tomu, jak jsou pojímány – třebaže i toto pochopitelně není neproblematické tvrzení. Podobně indiferentní vůči tomu, co pojímají, měly být i základní sociologické pojmy – což je tvrzení zcela jistě samozřejmé pro Parsonse, zásadně sporné pro Schütze a naprosto nepřijatelné pro postmoderní autory. Pojmy jako takové – jednání, struktura, řád, moc, atp. – jsou prázdné, a to jak logicky, tak i empiricky. Do specifických základů sociologie coby vědy byla Weberem položena, jak uvádí John Drysdale, teze, podle níž „pojmem neobsahuje ani s sebou nenese žádnou tezi. Pojem umožňuje proces zkoumání a pojednání, neimplikuje žádný postoj ke konceptuálnímu objektu, jenž by nepatřičně omezoval rozsah alternativních hypotéz, [... pojem] ponechává otevřenou jak povahu hypotéz, tak i potenciální zjištění vzešlá z určitého zkoumání.“¹⁹ Kvalitativní zabarvení, s nímž se potýkají sociální vědy, dilema schématu a skutečnosti oproti přírodním vědám stupňuje také proto, neboť skutečnost, k níž se pojmy, teoretická a pojmová schémata vztahují, je utvářena individuální (a historicky proměnlivou) souvislostí vynucující si „neustálé přetváření pojmů“. Význam jakéhokoli pojmu musí tudíž neustále zůstat prostupný, fluidní, nefixovaný. Potřeba proměny konceptuálního aparátu jednotlivých sociálních věd je proto takřka trvalá a nenastává jen v situaci, kdy je zpochybněno

¹⁸ Max WEBER, *Sociologie, metodologie, politika*. Praha: OIKOYMENH 1998, s. 57.

¹⁹ John DRYSDALE, „How Are Social-Scientific Concepts Formed? A Reconstruction of Max Weber's Theory of Concept Formation.“ *Sociological Theory*, roč. 14, 1996, č. 1, s. 85.

základní teoreticko-metodologicko poznávací rozvržení oboru a nezbytná je i revize celkového (oborového) pohledu na realitu, již příslušný obor zkoumá, jak to demonstroval na příkladu vývoje přírodních věd Thomas S. Kuhn ve své *Struktuře vědeckých revolucí*.²⁰

Specificky sociologické dilema schématu a skutečnosti v důsledku permanentního přetváření pojmů znesnadňuje jejich uspořádání a provázání analytickou teoretickou perspektivou. Jak konstatoval Robert K. Merton, máme k dispozici „mnoho pojmů, avšak málo konfirmovaných teorií“.²¹ Otázka adekvátnosti pojmového schématu, jíž nelze bez teoretické a pojmové konvergence dosáhnout, vyžaduje konzistenci a systematickosti látky sociologické teorie; to je však, jak se zdá, v současných podmínkách rozvolněnosti jakýchkoli požadavků na pojmovou standardizaci nepřekročitelný problém. Invaze postmodernistické ambivalence staré konfliktní perspektivy ještě více rozostřila a převedla do nového, prakticky neomezeného pojmového prostoru, ze kterého jsou vykázány pouze ty pojmy, na nichž klasická a moderní sociologie měla a chtěla stát. Reforma a proměna pojmového aparátu vyžaduje otevření a revizi (pojmového) schématu a každý takový pokus na nějakou pojmové schéma navazuje, přepracovává je, upravuje, blíže určuje či zmírňuje jeho nároky, znovu objasňuje či začleňuje jeho pojmy, a to v kontaktu s konceptuálním profilem určité teorie nebo určité skupiny teorií. Řečeno jinak, participuje na určitém pojmovém *schématu*, dále je rozpracovává a přeuspořádává. V tomto smyslu Parsons navazoval na Webera, Durkheima, Habermas či Alexander na Parsonse (a jeho přetvoření weberovských a durkheimovských pojmů), právě tak – jakkoli jiným způsobem – na Parsonse navazoval Luhmann, atp. Třebaže pojmové schéma (kupříkladu teorie jednání či systému) zcela zásadně přetvořili, nezačínali, nepostupovali a nestavěli se ve své argumentaci mimo ně. V takovémto smyslu lze mluvit o kontinuitě

²⁰ Thomas S. KUHN, *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: OIKOYMENH 1997.

²¹ Robert K. MERTON, *Social Theory and Social Structure*. New York: The Free Press 1968, s. 9.

či vývoji (specificky sociologické) teoretické a konceptuální práce. V takovémto smyslu je možné mluvit o (sociologickém) pojmovém schématu, jež se vztahuje k určité (specifické) skutečnosti.

Samotná myšlenka pojmového schématu prošla především prostřednictvím analytické filozofie zásadní revizí, když se do středu zájmu dostala otázka, zda je možné mezi různými pojmovými schématy, respektive jazyky, překládat, zda je možné v (určitých) pojmech jednoho schématu rozumět (určitým) pojmem schématu jiného. Takovéto překlady, jak se po kuhnovské „revoluci“ často říká, jsou neurčité; pojmy v principu nesouměřitelné a nepřeložitelné. Jeden z nejslavnějších analytických filozofů Donald Davidson problém líčí takto:

Filozofové mnoha různých přesvědčení často mluví o pojmových schématech. Pojmová schémata, říká se, jsou způsoby uspořádávání zkušenosti, jsou soustavami kategorií, které dávají tvar vjemovým datům, jsou hledisky, ze kterých jedinci, kultury či historická období přehlížejí míjející jeviště. Překlad z jednoho schématu do druhého může být nemožný, a v takovém případě nemají přesvědčení, touhy, naděje a poznatky, které charakterizují nějakou osobu, skutečné obdoby pro toho, kdo se hlásí k nějakému jinému schématu. Skutečnost sama závisí na schématu: co se bere za skutečné v jedné soustavě, nemusí být skutečné v soustavě jiné.²²

Postoj, který Davidson rozvíjí ve svém slavném článku *O samotné myšlence pojmového schématu* z roku 1974, i problémy či dilemata, jež z něj vyplývají, jsou naprosto zásadní pro jakékoli nerelativistické promyšlení možnosti vytváření pojmových schémat, a to i pro problémy sociologické

²² Donald DAVIDSON, „O samotné myšlence pojmového schématu“. In Jaroslav PEREGRIN (ed.). *Obrat k jazyku: Druhé kolo*. Praha: Filosofia, s. 109.

teorie.²³ Pojmové schéma, ať již je rozvíjíme v jakémkoli oboru, je formulováno v jazyce. To je první jistota, již ve vztahu k myšlence pojmového schématu máme. Z této jistoty pak vyplývají další problémy, jež musíme nutně brát v úvahu. Především problém vztahu schématu a skutečnosti. Davidson to formuluje jasně a zřetelně: „Skutečnost sama závisí na schématu: co se bere za skutečné v jedné soustavě, nemusí být skutečné v soustavě jiné.“ Vzdáme-li se představy, že existuje jedno jediné pojmové schéma, a to, jak se zdá, vzhledem k již poměrně dlouhému vývoji ve filozofii jazyka učinit musíme, vstupujeme do kluzkého prostoru pojmového relativismu, kam nás zavádí předpoklad existence alternativních pojmových schémat.

Radikální pojmový relativismus, jenž je opačným krajním pólem dogmatu jednoho výlučného pojmového schématu, nám klade nesnadnou otázku: jak je možné prokázat, že nějaká pojmová schémata jsou totožná, že nějaká pojmová schémata sdílíme?²⁴ Davidson ve své argumentaci dochází k závěru, že dilema (respektive dogma) schématu a skutečnosti (podobně jako Weber) nesměruje k relativistickým závěrům, spíše nao-

²³ Davidson se ve svém článku pochopitelně zaměřuje na filozofické problémy, které vyjadřuje v jazyce analytické filozofie a řeší je prostředky filozofické argumentace. V rámci svého textu jej používám za účelem expozice problémů spojených s obecnou myšlenkou pojmového schématu. Není mým úmyslem zprostředkovat či vyložit debatu o myšlence pojmového schématu, jež se v rámci analytické filozofie již dlouhou dobu rozvíjí a pro nefilozofa nemůže být zcela přehledná – problém, který Davidson systematicky vyjádřil, nicméně, jak jsem přesvědčen, lze ku prospěchu věci přenést do jazyka i kontextu sociologické teorie.

²⁴ Z hlediska analytické filosofie jazyka se tato otázka pochopitelně „překládá“ do otázky po možnosti překladu z jednoho jazyka do druhého. Jak to formuluje Davidson: „Způsobem, jak upnout pozornost na kritéria totožnosti pojmových schémat, je [...] studium kritérií překladu.“ DAVIDSON, „O samotné myšlence pojmového schématu“, s. 11. Základní kritéria totožnosti pojmových schémat jsou přítom dvojího druhu. První se vztahuje vůbec k otázce, zda pojmové schéma, vyjádřené v jednom jazyce, je přeložitelné do jiného pojmového schématu. Druhá pak k otázce, zda „dva lidé mají různá pojmová schémata, hovoří-li jazyky, které jsou jeden do druhého přeložitelné,“ (*ibid.*). Formulováno jinak, mohou sdílet totožné pojmové schéma, třebaže každý mluví jiným (vzájemně nepřeložitelným) jazykem? Otázka (možné) totožnosti pojmových schémat je takto převedena na otázku (možné) totožnosti schémat překladových.

pak, umožňuje nám vystoupit z neustále sebe-zpochybňujícího postoje, jenž eliminuje naši schopnost a vůli „vědomě zaujímat ke světu *postoj* a propůjčovat mu *smysl*.“²⁵ Jak to formuluje:

Vzdáme-li se závislosti na pojmu neinterpretované skutečnosti, něčeho vně všech schémat i vědy, nerušíme tím pojem objektivní pravdy – právě naopak. Máme-li dogma dualismu schématu a skutečnosti, dostáváme pojmovou relativitu a pravdu relativní ke schématu. Bez tohoto dogmatu jde tento druh relativity přes palubu. Pravdivost vět samozřejmě zůstává relativní k jazyku, ale to je tak objektivní, jak jen to může být. Vzdáme-li se dualismu schématu a světa, nevzdáváme se světa, ale znovu nastolujeme bezprostřední kontakt s nám blízkými předměty, jejichž příhody činí naše věty a názory pravdivými nebo nepravdivými.²⁶

Postmoderní odmítání představy „filozofie jako zrcadla přírody“,²⁷ jež jde ruku v ruce s odmítnutím představy „sociologie jako zrcadla společnosti“²⁸ i s tvrzením Waltera L. Wallace, jenž vyhláší, že „konceptuální standardizace nemůžeme dosáhnout“²⁹ a navíc ji vůbec „nepotřebujeme“,³⁰ dokládá neudržitelnost myšlenky jakéhokoli schématu pro současnou teoretickou senzitivitu. Samotná myšlenka sociologického pojmového schématu se svezla do propasti společně s ideou (velké) obecné či univerzální teorie společnosti. Zde však, jak jsem přesvědčen, nastává jedna potíž.

²⁵ WEBER, *Sociologie, metodologie, politika*, s. 35.

²⁶ DAVIDSON, „O samotné myšlence pojmového schématu“, s. 125.

²⁷ Richar RORTY, *Filozofia a zrkadlo vedy*. Bratislava: Kaligram 2005.

²⁸ Jak to formuluje Steven Seidman: „Nemýlím-li se, pak vědecká sociální teorie, jež usiluje o ustavení základů sociálního vědění a aspiruje na odkrytí slovníku zrcadlícího strukturu společnosti, kolabuje pod tíhou sebe samé.“ Steven SEIDMAN, *Contested Knowledge*. MPG: Blackwell 1994, s. 323.

²⁹ Walter L. WALLACE, „Metatheory, Conceptual Standardization, and the Future of Sociology“. In Georg RITZER (ed.), *Metatheorizing*. London: Sage 1992, s. 59.

³⁰ *Ibid.*, s. 60.

I když se shodneme, že žádná obecná teorie společnosti (či jednání) není možná ani potřebná, sociologii jako vědecký obor, jako určitý diskursivní prostor to nutně nijak ohrožovat nemusí – na rozdíl od sociologické teorie, jež rezignací na možnost vytváření souhrnných teoretických výkladů do značné míry ztrácí vlastní předmět svého zájmu a stále více se z ní stává jen další „určitý způsob psaní“. ³¹ Odmítneme-li však představu, že (sociologické) pojmové schéma strukturuje argumentaci, říkáme tím současně, že „kritika pojmotvorby“ není nutná. I kdyby ze zevšeobecňující kritiky obecné teorie bylo možné vyvodit, že žádný teoretický výklad společnosti není možný, přesto by z ní nutně neplynulo, že sociologie žádné souhrnné pojmy nepotřebuje. Pokud by to plynulo, žádné sociologické poznání, jež by neodkazovalo jen k sobě samému, by nebylo možné.

Jan Balon od roku 2000 pracuje ve Filosofickém ústavu AV ČR a od roku 2003 působí na Institutu sociologických studií FSV UK, kde přednáší sociologickou teorii, dějiny sociologie a obecnou metodologii. V Sociologickém nakladatelství (SLON) publikoval monografii *Sociologická teorie (2007)*. Je editorem šesti monotematických čísel *Teorie vědy*, spolueditorem monotematického čísla Sociologického časopisu (*Proměny teoretické sociologie*) a spolueditorem knih *Kultura, kritika, dialog (2006)*, *Chaos a řád v sociologii a ve společnosti (2006)*, *Teorie jednání – jeden koncept, mnoho koncepcí (2008)*.

³¹ Richard RORTY, „Philosophy As a Kind of Writing. An Essay on Derrida“. *New Literary History*, roč. 10, 1978, č. 1.